

СТАТЕЙНИЙ СПИСОК І ЖЕЛЯБУЗЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ОСТАННЬОГО ПЕРІОДУ ГЕТЬМАНСТВА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Серед багатьох матеріалів колишнього Посольського приказу РДАДА у Москві, а саме у фонді 40 (Сношения России с Венгрией) зберігається статейний список посольства Івана Желябузького до Трансильванії влітку 1657 р.¹ Свого часу дане джерело було введено до наукового обігу М. Буцинським², а дещо пізніше видруковане петербурзькими археографами А. І. Тимофєєвим та Ф. І. Успенським³.

Іван Опанасович Желябузький (1638 — після 1709), відомий російський дипломат і державний діяч, мемуарист, походив з феодального роду, представники якого ще у XV ст. перейшли на службу великому князю московському з Польсько-Литовської держави. У 1674 р. Желябузький став стольником, у 1682 — думським дворянином, у 1684 р. — окольничим. Як дипломат він служив ще у 17-річному віці, будиши приставом австрійського посла до Москви Алегретті (1655 р.). У 1657 р. він здійснив першу самостійну місію як посол царя Олексія І до трансильванського князя Д'єрця ІІ Ракоці, котрий тоді вів війну на території Польщі разом з союзними шведськими військами короля Карла Х Густава та українськими, якими з волі гетьмана Б. Хмельницького командував полковник Антон Жданович. У 1662 р. Желябузький брав участь у посольстві до Венеції та Англії, а у 1667 р. очолив посольство до Австрії. По смерті царя Федора у 1682 р. він вирушив на Україну приймати присягу Війська Запорозького новим правителям Московської держави. У 1666 р. він був суддею Конюшенного приказу, а у 1684 р. — чернігівським воєводою. Відсторонений від активної політичної діяльності у петровські часи, Желябузький поринув у написання мемуарів і написав твір, де так описав події 1682—1709 рр., що той за визнанням сучасних дослідників, став енциклопедією життя тогочасної Московської держави.

Оскільки посольство Г. Волкова до Д'єрця ІІ, здійснене у 1656 р., було не дуже вдалим⁴, Олексій І направляє до трансильванського князя нове посольство, на чолі з Желябузьким. Згідно з царським наказом, Желябузький виїхав з Москви ІІ червня 1657 р. (тут і далі дати подані за новим стилем). Метою посольства до Ракоці (а також до А. Ждановича) було розірвати

українсько-шведсько-трансильванський союз і припинення війни союзників проти Речі Посполитої. Про це чітко говориться у недрукованій досі царській інструкції — «наказі» Желябузькому⁵, і тому нема потреби звалювати провину за ініціативу відкликання Ждановича з Польщі на генерального писаря І. Виговського, як це роблять деякі російські історики⁶. Мав Желябузький і розвідувальні завдання, які легко розгадали представники українського уряду з огляду хоча б на примхливий маршрут посла. Замість того, щоб їхати через Білорусію до Польщі, де був тоді Ракоці, він поїхав через Україну.

Шлях Желябузького пролягав через такі головні населені пункти, як Смоленськ (21 червня) — Стародуб (4—5 липня) — Ніжин (9) — Київ (12—14) — Корсунь (19) — Капустяна Долина (20) — Корсунь (22—28) — табір української армії Юрія Хмельницького західніше Корсуня (30 липня — 2 серпня) — Бузуївка (3—5) — Київ (9—29 серпня). Статейний список, тобто звіт Желябузького базується на свідченнях багатьох представників центральної та місцевої влади України, в першу чергу Ю. Хмельницького, генерального осавула І. Ковалевського, полковників А. Ждановича, І. Нечая, І. Голеницького, І. Гроховського, П. Яненка, В. Дворецького, Г. Лісницького, І. Дубини, Д. Тритина; представників козацтва, міщанства, православного духовенства; гінця Речі Посполитої до Б. Хмельницького М. Грибовського та інших осіб, часом з досить нестандартними біографіями. Додамо, що перекладач посла Д. Остаф'єв побував навіть у Чигирині, у Б. Хмельницького, хоча, очевидно, був прийнятий тільки Виговським. На жаль, з багатючих своїх джерел Желябузький сконструював дуже лаконічний і сухий статейний список, який до того ж є виразно тенденційним. Події висвітлені у ньому під московським кутом бачення. Тим не менш, дане джерело не можна недооцінювати. Воно насамперед важливе для розуміння складної внутріполітичної ситуації в Україні напередодні смерті гетьмана Богдана Хмельницького, дозволяє краще зрозуміти причини розпаду антипольської коаліції, відступу корпусу Ждановича на батьківщину, зазначає деякі риси привиду Руїни, що насувався на українські землі.

Насамперед вкажемо на унікальні свідчення самого А. Ждановича, котрий сам прибув до посла у Київ 19 серпня і розповів про причини зміни Б. Хмельницьким зовнішньополітичного

⁵ «Тебе б Антону... от неприятеля, от свейского короля отлучитца и великого княжества Литовского на города и места не наступаеть... и итти бы назад к гетману, к Богадну Хмелницкому со своим войском»⁵.

курсу України. Отже, Віленське перемир'я 1656 р. було небезпідставно розцінене як грубе порушення Москвою договору 1654 р. Тут Жданович наводить слова Б. Хмельницького, котрий в свою чергу цитує українських послів, що повернулися з Вільна: «нас де отдали по прежнему во владеня ляхам, и нам де нечево дожидадца добра... ныне де нас и вконец выгубят» (арк. 22). Отже, цей фрагмент засвідчує достовірність відомих слів Остапа Виговського, батька генерального писаря, і знімає з нього звинувачення деяких істориків в умисному перекрученні фактів. Тоді тільки Хмельницький почав «с Ракоцею и с волохи и с мутяны ссылку чинит, чтоб им быт заодно... послал де меня гетман к Ракоце воеват Польшу, а велел де мне доступат Ракоце королевства, потому что с Ракоцею у гетмана меж себя была вера, что Ракоце доступя королевства, быт с ним да с волохами, да с мутяны в соединене, а от государя хотел отступить» (арк. 21—22), тобто, Б. Хмельницький знов повертається до своїх давніх (ще 1649 р.) планів зближення з придунайськими державами. А. Жданович всіляко відмежовується від цього задуму гетьмана, запевняючи, що діяв тільки з його наказу під страхом смерті. Це було легко зробити, оскільки Богдан Хмельницький на той час вже помер. На резонне запитання Желябузького, чому не було донесено про такі «крамольні» дії Б. Хмельницького жодною особою з України, Жданович послався на страх перед гетьманом. Щоправда, такий задум нібито мали П. Тетеря та П. Яненко, але й вони не зважилися на донос. Додамо, що Жданович навів важливі дані щодо минулої кампанії, згадав про участь українських військ у взятті Берестя, Варшави тощо.

Желябузький зафіксував у своєму звіті зростання соціальних суперечностей, звуження соціальної бази гетьманату Б. Хмельницького, посилення опозиційних йому і промосковських настроїв. Ці його дані прояснюють лаконічні відомості літопису Самовидця та деяких інших українських історичних творів XVII—XVIII ст. про бунт козаків на Ташлику, їхню відмову йти в похід на Польщу. Желябузький вказує на те, що невдоволені козаки посилалися на втрати у війську Ждановича, на нестачу провіанту, на неясність мети походу, врешті з'явилися посилання й на відсутність царського указу. Ці аспекти були особливо ретельно занотовані Желябузьким. Він послався на стародубського войта К. Молявку, котрий гостро критикував Б. Хмельницького і схвально висловлювався про царських воевод (арк. 4) на оформлення платформи майбутніх барабашівців, котрі, невдоволені зростанням ролі старшини, тішили себе

ілюзіями про поліпшення свого становища з допомогою царя: «єдеш де ты к царскому величеству, извести де наши все нужи государю, как мы от старшин своих терпим..., для чево мы без государева указу в Полшу не йдеш» (арк. 17).

Царський посол подає важливі дані про останні дні Б. Хмельницького, зазначає його тяжку хворобу. 10 серпня він дізнався про смерть гетьмана від прибулого з Чигирина козака Григорія. 24 серпня козак Київського полку Іван Прокопенко, що прибув з Чигирина, повідомив посла про козацьку раду, яка мала відбутися 31 серпня в день похорону Б. Хмельницького і вирішити питання про нового гетьмана. Були названі два основні кандидати: І. Виговський та Ю. Хмельницький, однак перший був не дуже популярним серед Війська, тобто серед рядових козаків, а другий, було ясно, «не здержит гетманства» (л. 23). Тут же містяться цінні вказівки на зростання серед козацтва промосковських настроїв, на потенціальні усобиці у боротьбі за гетьманську булаву між полковниками (арк. 23).

Статейний список Желябузького містить і чимало іншої важливої інформації. Так, у ньому засвідчується кількість козаків у корпусі Ждановича, котрий воював на території Польщі у 1657 р. (50 тис. (арк. 5), чисельність армії Юрія Хмельницького, що стояла на Гашлику (бл. 20 тис.) (арк. 9), є дані щодо дипломатичних контактів українського уряду з Швецією, Трансильванією, Річчю Посполитою, вказано, посли яких держав були присутніми у Чигирині під час смерті Б. Хмельницького (шведський, трансильванський, турецький і молдавський) (арк. 18). Знаходимо тут і ряд цінних деталей, наприклад, згадано топонім «Наливайків Брід» західніше Корсуня, де стояла армія Юрія Хмельницького (арк. 14) і т. д.

Враховуючи важливість статейного списку А. Желябузького як історичного джерела, вважаємо необхідним перевидати його на сучасному науковому рівні.

¹ РДАДА.—Ф. 40, оп. 1, 1657 р., № 2, арк. 1—27.

² Буцицкий Н. О Богдане Хмельницком.—Харьков, 1882.

³ Русская историческая библиотека.—Т. 8.—№ 17.—СПб, 1884.

⁴ Див. матеріали посольства Г.Волкова: РДАДА.—Ф. 40, оп. 1, 1656 р., № 1.

⁵ РДАДА.—Ф. 40, оп. 1, 1657 р., № 1, арк. 20; див. також царську грамоту Ракоці: арк. 24—28.

⁶ Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.—М., 1987.—С. 225.